

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ЕТНІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ І ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З УРСР (1944 – 1946 роки)

З переходом весною і літом 1944 року Радянською Армією державного кордону СРСР 1941 року постало питання вирішення споконвічної мрії українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя жити в єдиній Україні. Адже з давніх-давен ці землі належали Україні, проте через різні історичні обставини часто потрапляли під панування інших держав. На цих землях проживало близько 700 тис. українського населення. Після їх звільнення від німецьких військ на адресу Голови Ради Міністрів СРСР Й.Сталіна, Верховної Ради СРСР М.Калініна, на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР М.Хрущова почали поступати прохання, заяви і клопотання від українського населення про приєднання території, де вони проживають, до УРСР. Так представники жителів общин Грубешівського і Томашівського повітів в листі на ім'я Сталіна 2 серпня 1944 р. писали: “Прохання своє мотивуємо, як слід: проживаючи до 1939 р. ми пережили самий важкий гніт польських панів. Рік 1938 – був роком генерального наступу шляхетської Польщі на наш народ. До 200 православних церков було знищено на нашій Холмській землі. Для нас з початком існування польської держави були наглухо закриті двері всіх урядів, шкіл і закладів, попасти в які можливо було тільки ціною зради віри і тим самим і нації, бо в шляхетській Польщі була прийнята теза, що православний – це українець, росіянин або білорус, а римо-католик – поляк.

На наші землі, на парцельовані поляками маєтки, що політі виключно потом і кров'ю наших предків українців нам прислали поляків, осадників...

Рік 1944 приніс нам ще більшу трагедію. Польські терористичні бойовики, яким було мало окремих актів – почали війну з нашим населенням і нашими селами. Банди поляків вночі окружали наші села, спалювали наші хати і знищували всіх наших людей, хто тільки попадав. Так, цілком спалені села Сагринь, де вбито більше 770 чоловік, Турковичи – 600 чол., Мирче – 160 чол., Новосілки – 120 чол., Ліски – 80 чол., Стенятин – 67 чол., Телятин – 35 чол. Всього спалено більш як 150 сіл, і знищено до 15 тисяч людей.

Чуємо ми, що на наших землях знову повинна бути польська держава. Чи можемо ми спокійно сприйняти цю звістку і з нею погодитись. Нас не вбивали поляки з Варшави чи з Кракова, – нас вбивали і спалювали наші села – наші сусіди-осадники, які переселені на наші прадідівські землі. Чи можемо ми бути їх близькими сусідами, чи можемо ми забути нанесені нам обіди?”¹

Колективних подібного роду заяв поступило декілька тисяч за підписами більше як 11 тис. осіб, що представляли всі повіти, в яких проживало українське населення.

В зв'язку з цим тодішній керівник УРСР М.Хрущов змушений був звернутися 26 серпня 1944 р. з листом до Сталіна, в якому повідомляв: “В останні дні я отримав багато листів на Ваше ім'я, а також на ім'я Раднаркому УРСР, ЦК КП(б)У і Верховної Ради УРСР від жителів Грубешівського, Томашівського та інших повітів Польщі, які направляються із спеціальними ходами чи передаються через командирів Червоної Армії.

В цих листах жителі багатьох українських сіл повідомляють про факти звірств та збиткувань зі сторони польських націоналістів над українським населенням і просять приєднати їх до Радянської України...” Далі Микита Хрущов пропонує створити окрему Холмську область у складі України².

Та незважаючи на волю українців, як і поляків (800 тис. чол.), які проживали в західних областях УРСР, між радянським і польським (в особі Комітету Національного Визволення, а пізніше за деякий час – Тимчасового уряду у Національній єдності) урядами 9 вересня 1944 р. була підписана

Угода про взаємне переселення українців з Польщі до радянської України, а поляків і євреїв із Західної України до Польщі. Пропагуючи принцип добровільності Угода передбачала і ряд пільг для евакуйованих на територію УРСР українців, які повинні були зробити для них сам процес переселення заходом абсолютно безболючим, а саме: з них будуть списані всі недоїмки, які лічаться за ними; повернення зданого урожаю у тій же кількості; всі господарства звільняються в 1944 р. і 1945 роках від усіх грошових податків та страхових платежів; видання грошової позики в розмірі 5000 крб. на дане господарство; евакуйовані будуть розміщені за їхнім бажанням в окремих будинках або в колгоспному господарстві, або будуть наділені землею для ведення одноосібного господарства в розмірах не менших, ніж ті, які вони залишили, але не більше 15 гектарів на одне господарство. Термін подачі заяв встановлювався до 15 жовтня 1944 р., з тим щоб не затягувати переїзд до настання зимових холодів³. Насправді процес переселення затягувався з осені 1944 р. до осені 1946 р. з численними поневір'яннями, втратою та покаліченням життя, знущаннями і трагічністю долей сотень й тисяч українців.

На підставі вищевказаної Угоди було створено по два від кожної держави Головні представництва з евакуації, штаби яких знаходилися у Любліні (Польща) і Луцьку (УРСР). Очолювали їх головні уповноважені урядів з евакуації громадян. Від Української РСР представництво у Любліні очолював тодішній заступник наркома харчової промисловості УРСР М.Підгорний. Головне представництво у Луцьку, на яке покладались обов'язки організації і проведення евакуації польських громадян з території західних областей України, очолював В.Цоколь. З боку польського уряду на дані посади були призначені З.Беднаж, який разом з відповідним апаратом знаходився в Любліні, а в Луцьку – Я.Вольський. В їх розпорядження входили районні представництва (або повітові в Польщі). Всього на території Польщі на початок евакуації 20 вересня 1944 р. діяло 11 апаратів районних уповноважених, які знаходились в повітових центрах Польщі: Холм, Грубешів, Томашів, Любагуб, Ярослав, Перемишль, Лиски, Замостьє, Красностав, Білгорай, Володава. Після вигнання німецький військ із території Польщі, виявилась необхідність у створенні додаткових пунктів в Санокському, Ярославському, Ново-Сангському і в Горлицькому повітах, де проживала компактно значна кількість українців. Однак, фактично, на 1 березня 1945 р., окрім перерахованих 15-ти повітів, було виявлено ще 10 повітів (загалом 25 повітів із 40), де компактно проживало українське населення⁴. Із польської сторони на 1 листопада 1944 р. був укомплектований лише Луцький апарат районного уповноваженого.

Звертає на себе увагу посада першого заступника головного уповноваженого уряду УРСР, який мав у своєму розпорядженні відповідний додатковий адміністративний апарат. Такі посади обіймали: у Любліні – заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР, полковник державної безпеки Т.Кальник; у Луцьку – начальник відділу НКВС УРСР, полковник держбезпеки М.Гребченко. Аналогічні посади були введені при кожному районному представництві, які обіймали кадрові працівники НКВС. З боку Польщі на посаду заступника був призначений капітан безпеки С.Пізло⁵. Вже 4 грудня 1944 р. Кальник в листі до секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка доповідав, що “практика роботи по евакуації українського населення з території Польщі показала, що серед населення, яке бажає евакуюватися, є багато антирадянського і українсько-націоналістичного елемента. Цей елемент хоч і зараз репресованим не може бути, але вимагає оперативного обслуговування (якраз зараз на території Польщі) з тим, щоб по місцю розселення легше було б оперативно його обслужити. Введення по штату заступників районних уповноважених не в змозі займатися оперативно-чекістською роботою в силу переважання іншою роботою, пов'язаною з евакуацією. Тому прошу ввести в штат другого заступника районного уповноваженого із числа референтів”⁶. В архівах збереглися безліч документів, з яких видно, що працівники НКВС кожні 10 днів подавали доповідні про політичні настрої українського населення, яке переїжджало до України, виявляючи в першу чергу учасників українських націоналістичних організацій і особливий наголос робився на виявленні оунівського активу і його подальшому фізичному знешкодженні. Так під контролем були більш-менш великі зібрання, збори українського населення, абсолютна перевірка (а в разі потреби знищення) усіх поштових надходжень як тих, котрі виїжджали на Україну так і тих, котрі вже оселилися тут.

За попереднім планом переселення затвердженим 21 жовтня 1944 р. намічалось евакуювати з території Польщі 240 тис. чол. або 60 тис. сімей. Із вказаної кількості в західні області України повинні були переселитись 192 тис. чол. і в східні – в порядку доприселення в колгоспи – 48 тис. чол. Вже з самого початку дії Угоди принцип добровільності з однією та іншої сторони був порушений.

Так, за станом на 15 листопада 1945 р. з території Польщі було вивезено лише 974 українські сім'ї, а польських – з території західних областей УРСР – жодної, а заяв було подано – 4,965 сім'ями⁸.

Це пояснюється тим, що українці ще надіялися на утворення своєї державності на споконвічних своїх землях; невїзд поляків із західного регіону лишав їх обіцяних радянською владою 64 тис. будинків евакуйованих; переселенцям своєчасно не подавалися вагони і вони змушені знаходитися на станціях по 7 – 8 днів, що приводило до виникнення епідемічних захворювань; ті вагони що подавалися в більшості своїй були абсолютно не пристосовані для перевезення людей; зі сторони польських властей з метою затримки виїзду українців стягувалися податки не тільки за минулі роки, але й вимагалося погашення наперед у всіх їх видах⁷.

Небажання поляків виїжджати із західного регіону України підкріплювалося затягуванням початку роботи польських уповноважених на місцях. Якщо Луцький райапарат уповноваженого був укомплектований на 1 листопада 1944 р. то лише наступного дня відповідні працівники із польської сторони виїхали для комплектування апаратів райуповноважених в Ковелі, Рівному, Володимир-Волинському та Львові. Більшість поляків негативно віднеслась до люблінської угоди. Не вірячи нинішньому польському уряду і, визнаючи тільки польський еміграційний уряд у Лондоні, вони сподівалися, що по закінченню війни їхня держава залишиться в межах кордонів вересня 1939 р. Так, професор Львівського політехнічного інституту Здислав Паздр заявляв: “Договір про переселення дискредитує ПКНВ як безавторитетний заклад. Комітет не мав права заключати такого роду договір, так як ні в якому разі не представляє більшість поляків”. Жителька м. Луцька полька Кренгель: “Хто в Польщу не поїде, того буде вивезено радянською владою в Сибір. Але ми всерівно сюди повернемося. Польща цієї землі не віддасть”. В м. Самборі в квартири поляків були надіслані листівки такого змісту: “Поляки. Велика Держава буде займати територію до кордонів 1939 року. Нікуди не виїжджайте з насиджених місць. Будьте вірними синами Великої Польщі”. Окрім того, частина польського населення вже прижилася на Україні і не бажала переїжджати в Польщу. Так, житель Монастирська, Ровенської області Домбровський говорив: “Навіщо ми поїдемо в Польщу, коли тут у нас є своє господарство, земля, тут жили наші батьки і діди, а що буде в Польщі – невідомо”. Тому із числа зареєстрованих 44 тис.800 польських сімей в Тернопільській області на 15 листопада 1944 р. в районну комісію було подано лише 752 заяви, в більшості з яких – це сім’ї, члени яких знаходились в польській армії і мали високі військові чини”⁹.

Зрив осіннього переселення змусив М.Хрущова запропонувати голові ПКНВ Є.Болеславу в листі від 27. XI. 1944 р. продовжити термін подання заяв на переселення до 15 січня, а евакуацію закінчити до 1 березня 1945 р.

Звертає на себе увагу той факт, що порозуміння в цьому питанні радянського і польського державного керівництва співпало з розгортанням на території Польщі справжнього терору проти українського населення польських збройних формувань із-за бездіяльності, а то й підтримки їх з боку офіційної влади і застосування репресивних методів проти польського населення на території західних областей УРСР зі сторони НКВС. На території Польщі почастишали випадки підпалів українських господарств, вбивства українських громадян, викрадення коней, худоби, продуктів харчування, теплого одягу та ін. Так в листі Є.Болеславу Головний уповноважений уряду УРСР М.Підгорний сповіщав, що за час евакуації з жовтня 1944 р. по 26 лютого 1945 р. було спалено і пограбовано озброєними бандитами із колишніх загонів Армії Крайової 387 господарств українців, викрадено 339 коней, 184 корів, вбито 52 і поранено 89 чоловік; вбито і поранено 55 офіцерів і солдат Червоної Армії; здійснено 20 замахів на працівників райуповноважених з переселення. Характерно, що місцева польська влада ніяк не реагувала на прояви бандитизму, тому українське населення майже не зверталося у відповідні інстанції за допомогою. Був випадок, коли українці звернулись в міліцію Криловської волості Грубешівського повіту із заявою про здійснення грабежу, на що комендант міліції заявив: “Поки ми поляки не роздягнемо вас до нитки, ви звідси не поїдете”. В іншому випадку звучала погроза: “Чого ви тут сидите, виїжджайте, інакше ми вас усіх виріжемо. Якщо хтось із українців залишиться у Польщі, життя йому не буде”¹⁰. На радянській території органами НКВС і НКДБ у грудні 1944 р. та в січні 1945 р. були проведені масові арешти серед польського населення, особливо католицького духовенства. 3 лютого 1945 р. керівник держбезпеки УРСР Савченко доповідав Хрущову: “Проведені за останній час арешти польських антирадянських елементів які саботували виїзд поляків із західних областей різко змінили настрої і хід переселення поляків, які почали в масовому порядку добиватися скорішого виїзду в Польщу”¹¹. Всього на територію Польщі із західних областей станом на 15 вересня 1946 р. виїхало 746 тис. 993 поляків, 30.408 євреїв та 12.581 громадяни інших національностей¹².

Хід переселення українського населення на територію УРСР можна передати слідуючими даними:¹³

Дата	Переселено сімей	душ	Дата	Переселено сімей	душ
На 15 листопада 1944 р.	977	3.505	На 1 листопада	76.036	291.533
На 1 грудня	3.378	12.931	На 1 грудня	81.742	315.768
На 1 січня 1945 р.	10.497	39.864	На 1 січня 1946 р.	83.856	324.157
На 1 лютого	16.976	63.403			
На 1 березня	21.686	63.402	На 1 лютого	84.869	328.090
На 1 квітня	28.499	107.291	На 1 березня	85.132	329.127
На 1 травня	37.817	143.82	На 1 квітня	91.058	352.180
На 1 червня	43.906	167.782	На 1 травня	97.532	378.930
На 1 липня	53.367	201.360	На 1 червня	112.302	441.585
На 1 серпня	59.872	229.900	На 1 липня	212.521	478.486
На 1 вересня	63.165	241.687	На 1 серпня	122.452	482.107
На 1 жовтня	68.629	263.065	3 1 серпня		
			по 20 листопада	122.622	482.880

Переселене населення з території Польщі в УРСР розподілялось за національністю: українців – 439.903 особи, росіян – 23.848, білорусів – 126, русинів – 18.759, інших національностей – 244 особи¹⁴.

Під час проведення переселення українське населення постійно було об'єктом знущань як зі сторони офіційної польської влади так і з боку терористичних угруповань АК, якими за неповними даними було скоєно:

- нападів на населені пункти, де проживало українське населення – 180;
- вбито українського населення – 4670 осіб, поранено – 5;
- повішено і втоплено – 47 осіб;
- пограбовано – 2268 сімей українського населення;
- забрано худоби – 3 тис.50 голів;
- спалено на 80% і 100% 304 села і в них до 11.300 будівель.

Під час евакуації терористами було спалено 11 залізничних станцій, спалено і підірвано 37 мостів, 194 вагони і 3 паровози.

Важливо зазначити, що якщо переселення українців супроводжувалось масовими терористичними актами на території Польщі, то за свідченням офіційних документів як польських так і радянських, за весь період евакуації польського населення бандитських наскоків і пограбувань поляків на шляху їх слідування від місць повантаження до місць призначення не було зареєстровано¹⁵. Все це суперечить твердженням про те, що УПА чинила беззаконня до поляків-переселенців.

Евакуйоване українське населення було направлене для розташування в західні області УРСР – 322868 осіб і в східні – 159241 особа. За свідченням самого міністра держбезпеки Абакумова в доповідній Берії “значна частина переселенців знаходиться у важких матеріальних і житлово-побутових умовах. В Кіровоградській області із прибувших 2210 сімей отримали квартири 111 сімей, інші переселенці розміщені в квартирах колгоспників по 2 – 3 сім'ї; із прибулих в Полтавську область 1749 сімей переселенців квартирами забезпечені лише 1648 сімей, решта розміщені в невлаштованих будівлях”. В переселенців набувається гостра нестача одягу і взуття, із-за відсутності якої діти не відвідують школу, а дорослі не виходять на роботу”¹⁶. Переслідування, примусовий вступ до колгоспів, невивплата та шахрайства радянських посадовців з виплатою компенсацій, пошуки житла, засуха і голод 1946 р. у східних і південних областях змушували переселенців таємно переїздити в західні області України, де ще не встановилося колгоспна система господарювання. Так, тільки в Одеській області із 6911 переселенських сімей на початку 1948 р. залишилось лише 781 сім'я. А всього із східних районів самовільно переїхали в західний регіон 19899 сімей. Окрім цього, управління по справам евакуації і розселення при РМ УРСР на 11 липня 1948 р. не мало даних про місцевлаштування ще 14.452 сім'ї. Таким чином на вказаний період в східних областях УРСР з 159241 особи переселенців залишилось лише 20320¹⁷. Зміна по кілька разів місяця проживання, втрата майна, нестерпне відношення до господарського і побутового влаштування зі сторони місцевих властей, переслідування, арешти, страта та вислання за найменше національне самовиявлення – ось результат волюнтаристсько-командних методів регулювання людських долей тоталітарної держави.

¹Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)Б. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 17 – 19.

²Там само. – Арк. 1 – 2.

³ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Арк. 152 – 160.

⁴Там само. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 13 – 14.

⁵Див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 205 – 206.

⁶ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 91.

⁷Там само. – Арк. 76, 93 – 98, 162.

⁸Там само. – Спр. 4356. – Арк. 26.

⁹Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 36, 69, 170, 275.

¹⁰Там само. – Спр. 1465. – Арк. 12 – 13; спр.1470. – Арк. 21 – 22.

¹¹Там само. – Спр. 1466. – Арк. 34.

¹²Там само. – Спр. 2610. – Арк.193 –194.

¹³Там само. – Спр. 1471. – Арк. 26 – 27.

¹⁴Там само. – Спр. 2606. – Арк. 12.

¹⁵Там само. – Арк. 53.

¹⁶Там само. – Арк. 96.

¹⁷Там само. – Спр. 5165. – Арк. 129.

Yuriy Soroka. Resettlement of Ukrainians from their ethnic lands to the Soviet Ukraine and Poles from Ukraine in 1944 – 1946.

The article deals with the problems of resettlement of Ukrainians from their ethnic lands to the Soviet Ukraine and Poles from Western Ukraine to Poland in 1944 – 1946. Population dynamics, repressive measures of the Soviet and Polish authorities are analyzed.